

BOLALARDA KUZATILADIGAN DEVIANT XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK TALQINI

Yakubova Sadoqat Husanboyevna

*Namagan viloyati, Kosonsoy
tumani 30-maktab psixologi*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bolalarda deviant xulq-atvorning mohiyati, uning psixologik sabablari hamda yuzaga kelish omillari tahlil qilinadi. Shuningdek, deviant xulq-atvorni aniqlash, oldini olish va bartaraf etishning psixologik usullari yoritiladi.

Kalit soʻzlar: deviant xulq-atvor, bola, psixologiya, tarbiya, muhit, agressiya, profilaktika, moslashuv

KIRISH

Deviant xulq-atvor — bu jamiyatda qabul qilingan meʼyor va qoidalarga zid boʻlgan xatti-harakatlar majmuasidir. Bolalarda bunday xulq-atvor turli shakllarda namoyon boʻlishi mumkin: intizomsizlik, tajovuzkorlik, yolgʻon gapirish, darslarga befarqlik, qoidalarni buzish va boshqalar.

Bolalarda deviant xulq-atvorning shakllanishiga bir qator psixologik va ijtimoiy omillar taʼsir koʻrsatadi. Eng asosiy omillardan biri — oila muhitidir. Nizoli, beqaror yoki eʼtiborsiz oilada ulgʻayayotgan bolalarda salbiy xulq-atvor shakllanish ehtimoli yuqori boʻladi. Ota-onaning mehr va eʼtibor yetishmasligi, ortiqcha qattiqqoʻllik yoki beparvolik bola ruhiyatiga salbiy taʼsir qiladi.

Shuningdek, maktab muhiti ham muhim rol oʻynaydi. Oʻqituvchi bilan munosabatdagi muammolar, tengdoshlar bilan kelishmovchiliklar va oʻquvdagi qiyinchiliklar bolada salbiy xulq-atvorni kuchaytirishi mumkin.

Psixologik jihatdan qaraganda, deviant xulq-atvor koʻpincha bolaning ichki muammolari va ehtiyojlarining qondirilmasligi natijasida yuzaga keladi. Masalan, oʻziga eʼtibor qaratish istagi, oʻzini himoya qilish yoki ichki norozilikni ifodalash kabi sabablar bunga olib kelishi mumkin.

Deviant xulq-atvorni bartaraf etishda eng muhim yoʻnalishlardan biri — psixologik diagnostikadir. Bola xulq-atvorining sabablarini aniqlash orqali unga individual yondashuvni belgilash mumkin.

Shuningdek, psixokorreksion ishlar muhim ahamiyatga ega. Treninglar, suhbatlar, oʻyin terapiyasi va boshqa usullar orqali bolaning xulq-atvori ijobiy tomonga oʻzgartiriladi.

Oila bilan ishlash ham muhim bosqich hisoblanadi. Ota-onalarga toʻgʻri tarbiya usullari haqida tavsiyalar berish orqali bola muhitini yaxshilash mumkin.

Profilaktika ishlari orqali deviant xulq-atvorning oldini olish mumkin. Maktabda ijobiy psixologik muhit yaratish, o'quvchilarni qiziqarli faoliyatlarga jalb etish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish muhimdir.

Bolalardagi deviant xulq-atvor murakkab psixologik hodisa bo'lib, u turli omillar ta'sirida shakllanadi. Uni bartaraf etish uchun kompleks yondashuv — oila, maktab va psixolog hamkorligi zarur. Ma'lumki, kishining deviant axloqini jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga zidligi va ruhiy jarayonlarining muvozanatsizligi, moslashuvchan emasligi ko'rinishida yoki uning shaxsiy axloqi ustidan axloqiy va estetik nazoratdan bo'yin tovlash ko'rinishidagi o'zini faollashtirish jarayonining buzilishida namoyon bo'luvchi alohida qilmishlar yoki qilmishlar tizimi sifatida belgilash mumkin. Og'uvchi xulq (deviant, lot. deviatio – og'ish) deb, kishining qilmishlari, faoliyati turi odatiy, umum e'tirof etilgan me'yorlardan farq qiladigan yoki u o'zi a'zosi bo'lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me'yorlaridan og'ishida namoyon bo'ladigan axloqqa aytiladi.

Demak, deviant xulqli shaxs deb, birinchi navbatda, axloqiy jihatdan qarindoshurug'lari va do'stlarining ko'nglini og'ritadigan va atrofdagilarning hayoti uchun xavf tug'diradigan shaxslarga (individlarga) aytiladi. Shaxs va borliqning o'zaro munosabatlarini beshta usul bilan aniqlash mumkin:

- 1) moslashuv;
- 2) qarshilik ko'rsatish;
- 3) ro'para bo'lish; 4) vaziyatdan qochish; 5) mensimaslik.

Yetuk intellektual salohiyatli shaxslar voqelikka moslashuvni tanlaydi. Qarshilik ko'rsatishda shaxs faol ravishda o'ziga, dunyoqarashiga mos kelmaydigan borliqni o'zgartirishga, ya'ni uni o'zining shaxsiy qarashlari va qadriyatlariga muvofiq o'zgartirishga harakat qiladi. U o'zi duch kelayotgan barcha muammolar borliqning ijtimoiy me'yorlariga asoslanganligiga ishonadi va borliq bilan kurash, borliqni o'ziga moslashtirib o'zgartirishga harakat qilish yoki jamiyat me'yorlarini buzuvchi axloqdan maksimal darajada foydalanish uning o'z maqsadlariga erishishining yagona usuli bo'lib qoladi. Bunda mazkur shaxsga nisbatan borliq tomonidan qaytariladigan javob ham xuddi shunday qarshi harakat qilish, shaxsni o'zgartirish, uni voqelik talablariga moslashtirishga qaratilgan bo'ladi. Borliqning shaxsning dunyoqarashiga zid bo'lgan ijtimoiy me'yorlariga qarshilik ko'rsatishi kriminal va delinkvent xulq-atvorda uchraydi. Borliqning qarshilik ko'rsatishi, uni o'zlashtirish va tushunishning subektiv ravishda buzib ko'rsatilishi sabablari, tevarak-olam tomonidan dushmanlarcha qabul qilinadigan ruhiy nuqson alomatlari va ruhiy-patologik buzilishlar bilan bog'liq. Ruhiy kasallik alomatlari atrofdagilarning qilmishlari sabablarini bir xil baholash imkoniyatini izdan chiqaradi, buning oqibatida muhit bilan o'zaro samarali munosabatlar qiyinlashadi.

Borliqni negativ va oppozitsion baholaydigan kishilar borliq bilan o‘zaro munosabatda o‘zini unga moslashishga layoqatsiz deb hisoblab, ongli yoki ongsiz ravishda tanlaydilar. Ular shuningdek, nomukammalligi, konservativligi, bir qolipdaligi, ekzistensial qadriyatlarni ezib tashlashi yoki ochiqchasiga insonparvarlikka qarshi faoliyat olib borishi sababli, moslashishga «loyiq bo‘lmagan» borliqqa moslashishni istamaslikni nazarda tutishlari ham mumkin. Borliqni mensimaslik, shaxs o‘zining shaxsiy tor dunyosida mavjud bo‘lgan holda borliqning talablari va me‘yorlarini hisobga olmaganda, uning hayoti va faoliyatining avtonomizatsiyalashuvida (mustaqilligida) namoyon bo‘ladi. Bunda na to‘qnashuvlar, na qarshi harakatlar va na voqelikdan chiqib ketish holati sodir bo‘ladi.

Xulq-atvordagi og‘ishlarni tasniflashga bo‘lgan ko‘pgina urinishlarga qaramay tadqiqotchilar yagona mukammal tasnifni tuzishga hozircha hali muvaffaq bo‘lishgani yo‘q. Batafsil bayon qilish bir talay qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Deviant xulq-atvor muammosida intizomiy xarakter asosiy sabab sifatida belgilanadi. Afsuski shaxsdagi deviant og‘ishlar xaqidagi yagona mukammal ta’rif yo‘q. Ushbu tushunchaning murakkabligi shundaki, u fanlararo xarakterga ega bo‘lib ko‘pgina fanlar tomonidan o‘ziga xos mazmun nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Hozirgi vaqtda ushbu ibora asosan ikki xil ma’noda qo‘llaniladi. Jumladan, rasman o‘rnatilgan (belgilangan) yoki mavjud jamiyatda yuzaga kelgan, shakllangan normalarga mutloq mos kelmaydigan “xatti-harakat, inson harakati” ya’ni deviant xulq-atvor. Bu tushuncha psixologiya, pedagogika va psixiatriyaning predmeti sifatida qo‘llanilsa, ikkinchidan jamiyatda rasman belgilangan yoki shakllangan normalarga mutloq mos kelmaydigan, nisbatan ommaviy va barqaror shaklda bo‘lgan inson faoliyatining ifoda etuvchi “ijtimoiy hodisa” sifatida u (ya’ni deviant xulq atvor) ham qo‘llaniladi.

Deviant xulq-atvor ijtimoiy hodisa sifatida o‘rganilar ekan, uni bir necha asoslarga ko‘ra guruhlariga bo‘lish mumkin:

- ommaviy va individual bog‘liqlik ko‘lamini ajratish;
- pozitiv va negativ (kishini g‘ashini keltiradigan yomon natija va yashirin, ammo yuzaga chiqishi mumkin bo‘lgan xavfni tug‘dirish) holatlarning oqibatlariga e’tibor berish;
- sub’ektga ko‘ra - ravshan og‘ish qiyofasi, norasmiy guruhlar (masalan, bosqinchilik to‘dalaridagi faoliyat), rasmiy tizimlardagi faoliyat, shartli ijtimoiy guruhlar (ichkilikbozlik);
- ob’ektga ko‘ra - iqtisodiy, maishiy, mol-mulkka oid qoidalarni buzishlar va boshqalar;
- davriyligiga ko‘ra - bir martali va uzoq muddatli;
- me‘yorlarni buzish tartibiga ko‘ra - jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o‘z joniga qasd qilish, axloqsizlik, daydilik, foshihabozlik, bezorilik,

tekinxo‘rlik, korrupsiya, byurokratizm, terrorizm, rasizm, genotsid, tuzumga qarshi munosabat.

Olimlarning fikricha, shaxs xulq-atvori jamiyat bilan munosabatlarda quyidagi to‘rt xil ko‘rinishda namoyon bo‘lishi mumkin: me‘yoriy xulq-atvor, ijtimoiypsixologik ko‘nikish, deviant xulq-atvor va huquqbuzarlik.

Shuningdek, deviantlik ikki yirik guruhga ajratib ham ko‘rsatiladi:

1. Psixik nosog‘lom ko‘rinishdagi xulq-atvor, unda yaqqol yoki yashirin shaklda ruhiy nosog‘lomlik mavjud bo‘ladi. Bu guruhga astenik (jismoniy va ruhiy zaif odam), xarakterida shizofreya va tutqanoqning mavjudligi ko‘rinishlari kiradi.

2. Insoniyat hamjamiyatiga mansub bo‘lgan ijtimoiy-axloqiy me‘yorlardan og‘ish xulq-atvorini ijtimoiy patologiyaning turli ko‘rinishlarida namoyon bo‘lishi ichkilikbozlik, narkomaniya, foshihabozlik va boshqa ko‘rinishlaridir. Bunday xulq atvor nojo‘ya va jinoiy xatti-xarakatlarda ko‘zga tashlanadi. Bundan tashqari deviantlikning muqarrar ko‘rinishlarini jinoyatchilik, ichkilikbozlik, narkomaniya, foshihabozlik, o‘z-o‘zini o‘ldirishga ajratish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda deviant xulq-atvor nostandart (ijtimoiy andozalar doirasidan chiqqan holda fikrlash va faoliyat) va destruktiv xulq-atvoriga, ijtimoiy me‘yorlarni (huquqiy, axloqiy, madaniy) buzilish yo‘nalishiga ko‘ra, shuningdek shaxsning jamiyatdan ajralib qolishi va tanazzuliga ajratiladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarga ko‘ra, deviant xulq-atvorli bolalar o‘z ota-onalarining ham individual-hayotiy, kasbiy faoliyatlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Deviant xulq-atvorli bola nafaqat o‘zigina me‘yorlarga moslasha olmaydi, balki o‘zi anglamagan holda ijtimoiy normalarga, me‘yorlarga moslashgan ota-onalari, yaqinlari faoliyatini ijtimoiy me‘yorlardan og‘ishiga sabab bo‘lmoqda.

Deviant xulq-atvorli bolalar yashayotgan oilalardagi psixologik muhitni o‘rganish natijalarining ko‘rsatishicha, bu oilalarda ota-onalar ko‘pincha salbiy emotsionalhissiy holatlarni boshlaridan kechiradilar, tushkun kayfiyatda yuradilar, kelajakka umidsizlik bilan qaraydilar, xarakterlarida qo‘pollik, qaysarlik, o‘zgalarga yaxshilikni ravo ko‘rmaslik kabi salbiy sifatlar aks eta boshlaydi. O‘z-o‘zidan ma‘lumki, bunday kayfiyatdagi ota-ona deviant xulq-atvorli bolasini muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirishga qodir emas. Avvalo, bunday ota-onalarning o‘zlari ijtimoiy psixologik yordamga muhtojdir.

Bolaning shaxsiyati buzuvchi tomonidan emas, balki tuzatuvchi tomonidan shakllantiriladi. ning pedagogik faoliyati asosan deviant xulq-atvoriga ega bolalar va o‘smirlar bilan ishlashga qaratilgan bo‘lib, u bu yo‘nalishda katta muvaffaqiyatlarga erishgan. Makarenkoning ta‘kidlashicha, agar bola yomon tarbiyalangan bo‘lsa, bunda eng avvalo kattalar — ota-onalar yoki tarbiyachilar aybdor hisoblanadi. Agar bolani tarbiyalayotgan insonlarning o‘zlari axloqsiz, befarq yoki salbiy xulq-atvoriga ega

bo'lsa, ular bolaga ijobiy namuna bera olmaydi. Natijada, ularning qo'polligi, adolatsizligi va befarqligi bolalar xulq-atvorida salbiy aks etadi.

Makarenko deviant xulq-atvoriga ega o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi muammosini samarali hal qila olgan pedagoglardan biri sifatida e'tirof etiladi. U tomonidan XX asr pedagogik tafakkuriga katta hissa qo'shgan to'rt nafar pedagogdan biri sifatida tan olingan. Uning metodlari turli mamlakatlarda, ayniqsa yopiq muassasalar, bolalar uylari va tarbiya koloniyalarida muvaffaqiyatli qo'llanilgan va hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Deviant xulq-atvorning kelib chiqish sabablari ko'pincha pedagogik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Bunga oiladagi tarbiya madaniyatining pastligi, maktabdagi e'tiborsizlik, o'qituvchilarning befarqligi va bolaning manfaatlariga yetarlicha ahamiyat berilmasligi kiradi. Bunday holatlar o'smirlarning ijtimoiy og'ishiga olib kelib, kelajakda salbiy oqibatlar — xavfli guruhlarga qo'shilish yoki huquqbuzarliklarga moyillikni kuchaytirishi mumkin.

Deviant xulq-atvoriga ega bolalarni tarbiyalashda kompleks yondashuv muhim hisoblanadi. Ya'ni ota-ona, sinf rahbari, psixolog va zarur hollarda huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamkorlikda ishlashi lozim. Bunday hamkorlik orqali bolaga to'g'ri yo'nalish berish va uni jamiyatga moslashtirish mumkin.

Bolani turli og'ishlardan asrash uchun bir nechta muhim choralar mavjud. Avvalo, bolaning yashash muhitini nazorat qilish, uni salbiy ta'sir ko'rsatuvchi joylardan himoya qilish zarur. Shuningdek, bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, qiziqishlariga mos to'garaklarga jalb qilish muhimdir. Ota-onalar farzandiga nisbatan xushmuomala bo'lishi, uni tinglashi va tushunishi kerak. Faqat taqiqlash bilan cheklanmasdan, har bir harakatning sabab va oqibatlarini tushuntirib berish lozim. Bundan tashqari, bolaning ichki dunyosiga e'tibor berish, uning qiziqishlari va rejalari bilan qiziqish orqali ishonchli munosabatni shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Deviant xulq-atvoriga ega bolalar bilan ishlashda birinchi bosqich — bu identifikatsiya, ya'ni muammoni aniqlashdir. Bunda kuzatuv, suhbat va tahlil orqali bolaning xulqi, ijtimoiy muhiti va oilaviy sharoiti o'rganiladi. Ikkinchi bosqich esa hamrohlik bo'lib, bunda individual yondashuv asosida turli pedagogik va psixologik usullar qo'llaniladi. Jumladan, suhbatlar, maslahatlar, guruh ishlari, interfaol o'yinlar va psixodiagnostika orqali bola rivojlanishiga yordam beriladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, deviant xulq-atvor muammosi kompleks yondashuvni talab qiladi. To'g'ri tashkil etilgan tarbiya, ijobiy muhit va kattalarning mas'uliyatli yondashuvi orqali har qanday bolani ijobiy yo'lga yo'naltirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimova V.M. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2018.

3. Davletshin M.G'. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.
4. Shoumarov G'.B. Oila va shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2016.
5. Mavlonov A. Pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi, 2021. Elov, Z. S. (2022). O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. Science and Education, 3(3), 442-447.
6. EZ Sattarovich. CONDITIONS AND THE REASONS OF CASES OF THE
7. SUICIDE AMONG THE STAFF OF LAW-ENFORCEMENT BODIES. European
8. Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 5 (3) 2017